

بررسی تأثیر طبیعت و محیط زیست در موسیقی ایران

حمید ماجدی^۱

شبنم شاملو کیا^{۲*}

تاریخ دریافت: ۸۷/۵/۳۰

تاریخ پذیرش: ۸۷/۷/۲۰

چکیده

موسیقی بیانگر پیوند جسم و روح انسان با محیط اطراف وی و نیز نمایانگر هماهنگی و هارمونی بین اجزای مختلف طبیعت است. موسیقی در ذات خود برگرفته از اصوات طبیعی است و به هر میزان که به طبیعت نزدیک شود، در واقع به ذات خود نزدیک شده است، زیرا اصوات چیزی نیستند جز روح طبیعت. در تهیه این مقاله تأثیر طبیعت و محیط زیست در کلیه جنبه های موسیقی کنونی ایران مورد بررسی قرار گرفته است و با استفاده از مطالعات کتابخانه ای، بررسی منابع صوتی و مطالعات میدانی در نواحی مختلف ایران، مشخص گردیده است که در موسیقی کنونی ایران آنچه تأثیر طبیعت و محیط زیست بر آن ها بیشتر مشهود است، موسیقی سنتی، موسیقی ملی و موسیقی محلی است.

موسیقی سنتی ایران بر اساس موسیقی دستگاه ها و ردیف که در اصل مجموعه ملودی هایی است که به وسیله افراد مختلف در زمان های گوناگون جمع آوری شده، شکل گرفته و از دیدگاهی دیگر، منظومه ای از قطعات موسیقی نواحی مختلف ایران است که پاره ای از عام ترین ویژگی های فرهنگی و طبیعی ایران را دارا می باشد. در موسیقی ملی ایران که شامل آهنگ ها، تصانیف و ترانه های ایرانی است، جلوه های زیست محیطی طبیعی ایران منعکس شده که در این مقاله پس از بررسی نمونه های مرتبط، جدولی از آن ها تهیه گردیده است. هر ناحیه از ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی، بافت فرهنگی - اجتماعی و آیین های محلی، موسیقی مخصوص خود را دارد. طبیعت و محیط زیست بر رفتار و ذهنیت مردم مناطق مختلف و در نتیجه موسیقی آن ها تأثیر متفاوتی می گذارد. مردم هر منطقه بر اساس شرایط اولیه محیطی خود به انتخاب ساز و نغمه های موسیقی می پردازند. موسیقی محلی مانند موسیقی خراسان، گیلان، مازندران، کردستان، لرستان، بلوچستان، آذربایجان و ترکمن صحرا، از طبیعت بیشتر وام گرفته است و نقش طبیعت و محیط اطراف در آن بیشتر مشهود است.

واژه های کلیدی: محیط زیست، الحان طبیعی، موسیقی سنتی، موسیقی ملی، موسیقی محلی.

۱- استادیار دانشکده معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران

۲- دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران * (مسئول مکاتبات)

مقدمه

هنر زبان روح بشر و موسیقی زبان دل و عالی ترین تجلی قریحه انسانی است. موسیقی وسیله‌ای است برای بیان یا انتقال احساس و ادراک به وسیله اصوات که این احساس و ادراک در میان ملودی‌ها، آکوردها، کنترپوان‌ها، ریتم‌ها و یا سایر مسایل موسیقی مستتر می‌باشد. اگر ما احساس، ادراک و یا فکری داشته باشیم، آن را می‌توانیم به روش‌های گوناگون بیان کنیم، مثلاً می‌توانیم به وسیله نوشته‌ای یا توسط مقوله‌های علمی یا فلسفی و یا به طریق هنری بیان کنیم. در هنرها، موسیقی به عنوان انتزاعی‌ترین هنر شناخته شده است و در سلسله مراتب هنرها به عنوان هنر اول معروف می‌باشد.

واژه موسیقی، یا موزیک که گاهی در ادبیات فارسی از آن با نام موسیقار نیز یاد شده است، یک واژه یونانی است. این واژه از ریشه لاتین *موزا*^۱ گرفته شده است، که فرشته هنر و دانش و الهه نغمه و سرود است. در واقع موزیک ارتباط به موزاها داشته و علم و هنری است که به روح، پدیده‌ای مطبوع و منظم می‌دهد. از ترجمه کتاب‌های علمی یونانی به زبان عربی، در این زبان داخل شده است. از موسیقیدان نیز در ادب فارسی دری، با نام رامشگر یا خنیاگر یاد شده است.

پیدایش موسیقی به مرور زمان، و در ابتدا از برخورد اجسام به یکدیگر، از دمیدن باد در شاخ جانوران یا نی‌های شکسته، از آوای ضربه بر روی نخ‌های کشیده یا کشیده شدن دو نخ بر روی یکدیگر در طی هزاران سال پیدا و کامل شده تا به نت‌هایی که امروز شناخته می‌شود، رسیده است. در واقع موسیقی انسانی نتیجه صداها، منظم و مختلف طبیعت بوده و هر صوتی حالت و وضعی را مجسم نموده، موجب پیدایش ساز خاصی گردیده است.

موسیقی در ذات خود برگرفته از اصوات طبیعی است و به هر میزان که به طبیعت نزدیک شود، در واقع به ذات خود نزدیک شده است، زیرا اصوات چیزی نیستند جز روح طبیعت. همه علوم از طبیعت الهام گرفته اند و در پیشرفت‌های بشری تأثیرپذیری از طبیعت مشهود است. در مورد موسیقی ایران نیز

این تأثیرات وجود دارد به طوری که در برخی از گوشه‌ها و دستگاه‌های موسیقی سنتی ایران و در موسیقی نواحی مختلف ایران می‌توان تأثیرات طبیعت و الحان طبیعی را مشاهده نمود (۱).

این مقاله با هدف تعیین میزان یا نحوه تأثیر طبیعت و محیط زیست در موسیقی ایران انجام گرفته و ۳ بخش از موسیقی ایران که این تأثیرات در آن‌ها بیشتر مشهود است و شامل موسیقی سنتی، موسیقی ملی و موسیقی محلی ایران است، مورد بررسی قرار گرفته است.

روش تحقیق

بررسی میزان تأثیر طبیعت و الحان طبیعی و به طور کلی محیط‌زیست طبیعی ایران در فرآیند شکل‌گیری موسیقی ایرانی به صورت زیر انجام شده است:

الف - مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی کتب و مقالاتی که مبنای وضعیت موسیقی کنونی ایران و نقش طبیعت و محیط‌زیست ایران در موسیقی ایرانی هستند.

ب - بررسی منابع صوتی و شنیدن قطعات مختلف موسیقی ایرانی اعم از ردیف، دستگاه‌ها و آوازها و نیز آهنگ‌ها، تصانیف و ترانه‌های ایرانی و سعی در استنباط اصواتی که از طبیعت الهام گرفته شده‌اند.

ج - مطالعات میدانی و بررسی موسیقی محلی در مسافرت‌های انجام یافته به نواحی مختلف ایران، و آشنایی با موسیقی محلی هر ناحیه از نزدیک و مشاهده اجرای برخی از ترانه‌های محلی.

نتایج

۱- موسیقی کنونی ایران

فهرست زیر، چگونگی تقسیمات موسیقی کنونی ایران را به طور کلی نشان می‌دهد.

- موسیقی عامه پسند شهری

الف - موسیقی اصیل ایرانی (شیرین نوازی).

ب - تصنیف‌ها و ترانه‌های روز.

- موسیقی ملی ایران

تلفیق عناصری از موسیقی ایران اعم از موسیقی

محلی و ردیف با تئوری و اجرای موسیقی کلاسیک اروپا.

الف - اجرا به وسیله سازهای ملی ایران - به صورت تکنوازی و یا هم‌نوازی.

ب - اجرا به وسیله سازهای ایرانی و اروپایی - با ارکستراسیون نیمه اروپایی و هارمونی مناسب.

ج - اجرا به وسیله سازهای اروپایی - براساس تم‌های ایرانی با ارکستراسیون اروپایی.

- موسیقی نقاط مختلف ایران (محلی و مقامی)

موسیقی خراسان، ترکمن صحرا، مازندران، کردستان،

لرستان، بلوچستان...

- موسیقی زورخانه‌ای (ورزش باستانی)

- موسیقی مذهبی

مراسم سینه‌زنی، نوحه خوانی، شبیه خوانی (تعزیه)، روضه...

- موسیقی خانقاه (دراویش)

- موسیقی سنتی ایران (ردیف)

براساس موسیقی دستگاه‌ها (مقام‌ها و ادوار ایقاعی گذشته

ایران) (۱).

۲- معرفی دستگاه‌های موسیقی سنتی، موسیقی ملی و

مقامات موسیقی محلی ایران

در این بخش به معرفی موسیقی سنتی ایران و قسمت

های مختلف آن نظیر ردیف، دستگاه‌ها و آوازها، موسیقی ملی

ایران و همچنین مقامات موسیقی نواحی مختلف ایران پرداخته می‌شود.

۱-۲- موسیقی سنتی ایران

- ردیف

در ردیف، نغمه‌ها و آهنگ‌ها (گوشه‌ها) به ترتیبی متناسب با منطق هنری و ذوق زیبایی‌شناسانه فرهنگ این سرزمین، به همراه هماهنگی نسبت‌های فواصل، گردش ملودی، وزن و تزیینات ویژه این موسیقی به اجرا در می‌آید. هر استاد موسیقی سنتی از تسلسل گوشه‌ها، با سلیقه، تفکر و احساس خود ردیفی به وجود می‌آورد و هر نوازنده خلاق به هنگام اجرای آن ردیفی نو می‌آفریند.

«ردیف در واقع، موسیقی زنده، آزاد، دلنشین و پویاست. زنده و آزاد است از آن رو که اساسش بر بدیهه‌سرایی است. دلنشین است و پویا، زیرا تزیین‌ها و تکرارهای آن از سویی احساس موسیقی را اعتلا می‌بخشد و از دیگر سو خود عامل بیان اندیشه است» (۲).

- دستگاه‌ها و آوازها

موسیقی سنتی ایران شامل هفت دستگاه و پنج آواز و

حدود ۳۶۰ گوشه به شرح زیر است:

۱- دستگاه شور، شامل چهار آواز و ۷۰ گوشه، که

عبارتند از:

- آواز ابوعطا، شامل ۲۱ گوشه

- آواز دشتی، شامل ۲۱ گوشه

- آواز افشاری، شامل ۲۰ گوشه

- آواز بیات ترک، ۱۶ گوشه

۲- دستگاه سه‌گانه، شامل ۴۰ گوشه

۳- دستگاه چهارگانه، شامل ۶۲ گوشه

۴- دستگاه ماهور، شامل ۵۸ گوشه

۵- دستگاه راست پنجگانه، شامل ۴۸ گوشه

۶- دستگاه همایون، شامل آواز بیات اصفهان و ۵۲ گوشه

۷- دستگاه نوا، شامل ۳۶ گوشه (۲)

۲-۲- موسیقی ملی ایران

مکتب جدیدی است براساس تئوری و اجرای موسیقی اروپا و عناصری از موسیقی ایران. به علت نفوذ فرهنگ اروپایی و وارد شدن سازهای اروپایی و همچنین اشاعه تئوری موسیقی غربی،

می‌یابند. به عبارت دیگر ردیف مجموعه‌ای از مقام‌های پیشین است و دستگاه حاوی چند مقام از آن» (۴).

دوازده مقام مشهور عبارتند از:

۱- مقام عشاق	۲- مقام نوا	۳- مقام بوسلیک
۴- مقام راست	۵- مقام عراق	۶- مقام اصفهان
۷- مقام زیرافگند	۸- مقام بزرگ	۹- مقام زنگوله
۱۰- مقام راهوی (رهاوی)	۱۱- مقام حسینی	
۱۲- مقام حجازی		

«حکمای قدیم که به مباحث موسیقایی

می پرداختند، برخی از آهنگ‌ها را از صدای حیوانات و پرندگان استنباط کرده‌اند. مانند: مقام عشاق: سگ و خروس، حسینی: اسب، راست: صوراسرافیل، بوسلیک: موش، رهاوی: فاخته، نوا: عندلیب، بزرگ: موسیچه، صباهان: باز، عراق: گاو، مبرقع: کبوتر، عشیران: همای، صبا: باد نورو، ماهور: آواز آب، نهفت: رخ، نیشابورک: زاغ، مغلوب: کرکس، سلمک: آهو، گردانیه: طاوس، خرام: آواز دریا، نیریز کبیر: شاهین و نیریز صغیر: ماهی» (۵). همچنین در فصل‌های متفاوت آهنگ خاصی خوانده می‌شده است:

« فصل بهار (طبیعت گرم و تر): عراق، مخالف، مایه، کردانیه، سلمک و شهناز و عجم.
فصل تابستان (گرم و خشک): مغلوب، زنگوله، اوج، کردانیه، ماهور، نیشابورک.

فصل پاییز (سرد و خشک): عشاق، چهارگاه، بوسلیک، بزرگ و کوچک، نیریز همایون، غزال، حسینی.

فصل زمستان (سرد و تر): راست، عجم‌ریز، ماهور، سپهری، مخالف، عراق، محیر حجاز، بوسلیک» (۵).

تفسیر نتایج

بررسی تأثیر طبیعت و محیط زیست در موسیقی ایران

در این بخش تأثیر طبیعت در موسیقی ایران و به طور دقیق‌تر در موسیقی سنتی، موسیقی ملی و موسیقی محلی ایران بررسی می‌گردد:

صدای (سونوریت) سازها، فواصل پرده‌ها و تقسیمات آن‌ها، روند گردش ملودی و نحوه بیان موسیقی، به تدریج در مکتب جدید (موسیقی علمی) دگرگون شده است. گردش ملودی از محدوده دانگ به گام گسترش می‌یابد و پرده انفصالی در بین دانگ‌ها قرار می‌گیرد و موسیقی دستگاهی بر مبنای گام شور، سه‌گاه، ماهور و ... به گام‌های کلیسایی شبیه می‌شود. دستگاه ماهور به آسانی با مد یونین و شور با مد فریژین انطباق می‌یابد و گام ماهور با گام ماژور و اصفهان با گام مینور یکسان می‌شود. تغییر کوک‌سازها و ساختمان سازها همچنین ساختن سازهای جدید مانند تارباس، سنتورباس، تحولات دیگری است که در مکتب جدید به وجود آمده است (۱).

۲-۳- موسیقی نواحی مختلف ایران (محلی)

موسیقی محلی و مقامی به لحاظ ویژگی‌های خاصی که دارد می‌تواند آینه تمام‌نمای مردم، فرهنگ و هنر هر ناحیه از ایران باشد. موسیقی هر قوم و ملتی با آن ملت متولد می‌شود. در حقیقت آهنگ‌های محلی، چکیده‌ای از زندگی و احساسات پاک و بی‌آلایش افراد زحمت‌کش و فعالی است که به دور از فرهنگ شهری و برکنار از هرگونه تصنع و تظاهر و جاه‌طلبی، در مناطق و روستاهای خود، ساده و بی‌پیرایه روزگار می‌گذرانیده‌اند. این گونه آهنگ‌ها، از بدو پیدایش، زبان به زبان و دهان به دهان، به نسل‌های بعدی منتقل می‌شوند؛ و به دلیل تفاوت در طرز تفکر، نحوه زندگی و برخورد مردم نواحی مختلف با مشکلات و وضع جغرافیایی، اقتصادی، و آیین و سنن آن‌ها، آهنگ‌ها و ترانه‌های محلی گوناگونی خلق شده است.

موسیقی محلی بر پایه مقام‌های پیشین ایران شکل گرفته‌اند. «دستگاه‌ها و آوازهای ردیف جایگزین مقام‌های پیشین ایران هستند»؛ تغییر سیستم مقامی از سده یازدهم هجری به بعد صورت گرفته است.

در بررسی موسیقی دستگاهی مشاهده می‌شود که فواصل و درجات دانگ‌ها و ترتیب آن‌ها همانند موسیقی مقامی گذشته است؛ بسیاری از آن‌ها حذف شده یا تغییر نام داده‌اند و در یک سیستم یا مجموعه که ردیف نامیده می‌شود، با روند ویژه‌ای در بخش‌های گوناگون به نام دستگاه‌ها و آوازها ترتیب

خرج می‌دهند و تأثیری شدید در شنونده ایجاد می‌کنند. گیلکی در حقیقت آواز بومی سواحل جنوبی دریای خزر به خصوص شهرستان گیلان است. زندگی ساده صحرانشینی و احساسات طبیعی مردم خانه بدوش و چوپان‌ها سبب پیدایش آهنگ ساده و طبیعی دشتی شده. این آواز گرچه غم‌انگیز و محزون است ولی سادگی و بی‌آلایشی هم لطف و زیبایی و رعنائی خاصی به آن داده، گویی آواز دشتی از حنجره‌ای خارج می‌شود که صاحب آن از مکر و حيله و تزویر آگاه نیست. این آواز از مناظر گوناگون و زیبای طبیعت یعنی از همان دشت‌های خرم و جوی‌های روان و آسمان نیلی‌رنگ و ستارگان درخشان و ریاحین معطر خودرو و زندگی آرام مردم ساده دهاتی گفتگو می‌کند (۱).

۲- تأثیر طبیعت و محیط‌زیست در موسیقی ملی ایران

جلوه‌های زیست محیطی طبیعی به نحوی در موسیقی ملی ایران یعنی آهنگ‌ها، تصانیف و ترانه‌های ایرانی منعکس شده که در این مقاله پس از بررسی نمونه‌های صوتی، آهنگ‌ها و تصانیف مرتبط شناسایی شده و جدولی از آن‌ها تهیه گردیده است:

۱- تأثیر طبیعت و محیط‌زیست در موسیقی سنتی ایران

ردیف منظومه‌ای از قطعات موسیقی نواحی مختلف ایران است که پاره‌ای از عام‌ترین ویژگی‌های فرهنگی ایران را داراست. ردیف از زیبایی بیکران طبیعت سرشار است. صدای طبیعت در جزء به جزء ردیف شنیده می‌شود، گویی ردیف را پرندگان خوش‌آوا سروده‌اند، جهت زیر و بمی اصوات در حرکت نغمه‌های موسیقی ردیف، همواره چنان شعله‌های آتش به بالا زبانه می‌کشند. نوانس در ردیف موج است در گندمزاران.

الهام‌پذیری از صدای پرندگان و به طور کلی از طبیعت در ردیف نظایری دارد چنان که گوشه چکاوک در دستگاه همایون به نام نوعی مرغابی است و در مورد فاخته یا قمری می‌توان گفت به لحاظ انسی که این پرنده با انسان داشته، مورد توجه واقع شده و مخصوصاً اثر حلقه‌مانندی که شبیه طوق در گردن آن دیده می‌شده به نوبه خود الهام‌بخش بوده است.

«در میان دستگاه‌های موسیقی ایرانی، دستگاه شور بیشتر از سایر دستگاه‌ها از طبیعت ایران تأثیر پذیرفته است، خصوصاً دشتی که یکی از زیباترین متعلقات شور است و آوازی است حزین و غم‌انگیز و دردناک ولی در عین حال لطیف و ظریف و می‌توان آن را *آواز چوپانی*^۱ ایران نامید» (۶).

در میان اغلب ملل، اهالی دشت‌های خرم و نقاط خوش آب و هوا، آهنگ‌های مخصوص به خود دارند که بنا بر احتیاج طبیعی مطابق ذوق آن‌ها به وجود آمده است. آواز دشتی را نیز می‌توان آواز چوپانی ایران نامید و شاید اصل آن از ناحیه دشتی و دشتستان (واقع در ایالت فارس) باشد. به هرحال این آواز امروز میان طوایفی که زندگانی آن‌ها از گله‌داری می‌گذرد و همچنین در دهات معمول و متداول بوده و آواز منحصر به فرد آن‌ها است. در قسمت شمال ایران به خصوص در سواحل جنوبی دریای خزر (مازندران و گیلان) این آواز تغییر شکل مختصری داده و به صورت نغمه گیلکی درآمد است و اهالی گیلان در خواندن این نغمه مهارت عجیبی به

۱ - در یونان قدیم هم آواز چوپانی معمول بوده و فرانسویان آن را Chant Pastoral می‌نامند.

جدول ۱- تصانیف مرتبط با طبیعت (مأخذ: نگارنده)

عنوان	شاعر	آهنگ ساز	دستگاه / مایه
آتشین لاله	رهی معیری	روح‌الله خالقی	مایه: افشاری
آهوی دشت	محلی	محلی	مایه: دشتی
ابر و باران	عبدالله الفت	عباس شاپوری	دستگاه: اصفهان
باد نوبهاری	رهی معیری	عبدالحسین شهنازی	دستگاه: همایون
بلبل مست	دکتر حسین گل‌گلاب	علی‌نقی وزیری	مایه: دشتی
بهار خندان	هاله	منصور احمدی	دستگاه: سه‌گاه
بهار دلکش رسید	ملک‌الشعراى بهار	غلامحسین درویش	مایه: ابوعطا
بهار دلنشین	بیژن ترقی	روح‌الله خالقی	مایه: اصفهان
بید مجنون	معینی کرمانشاهی	پرویز یاحقی	دستگاه: ماهور
تذرو	بیژن ترقی	علی تجویدی	دستگاه: ماهور
قناری	مصطفی جباریان	عباس شاپوری	مایه: افشاری
خموشیهای ساحل	فروغ فرخزاد	شهرام گلپریان	دستگاه: ماهور
در گلستانه	سهراب سپهری	هوشنگ کامکار	مدلاسیون چند دستگاه
رشگ بهار	شهر آشوب	مهدی خالدی	دستگاه: همایون
رقص شکوفه‌ها	-	شاملو‌کاربند (شاملوکیا)	دستگاه: سه‌گاه
رنگهای طبیعت	شیدای اصفهانی	عبدالحسین برازنده	مایه: افشاری
زرد ملیجک	-	ابوالحسن صبا	مایه: دشتی
زنگ شتر	-	ابوالحسن صبا	دستگاه: سه‌گاه
شالیزار	محمد نوری	محلی بختیاری	مایه: اصفهان
شد بهار	معینی کرمانشاهی	اسدالله ملک	مایه: افشاری
شد خزان	رهی معیری	جواد بدیع‌زاده	مایه: بیات اصفهان
سبزه	عبدالله الفت	همایون خرم	دستگاه: ماهور
گل آمد بهار آمد	نواب صفا	مجید وفادار	دستگاه: سه‌گاه
گل پامچال	ایرج دهقان	محلی	دستگاه: شور
گل پژمرده	معینی کرمانشاهی	مهدی خالدی	دستگاه: چهارگاه
گلریزان	نواب صفا	حبیب‌الله بدیعی	مایه: اصفهان
مرغ شباهنگ	معینی کرمانشاهی	اسدالله ملک	مایه: افشاری
طراوت شب‌نم	-	شاملو‌کاربند (شاملوکیا)	دستگاه: همایون
طلیعه بهار	بیژن ترقی	پرویز یاحقی	دستگاه: ماهور
عروس گل	ملک‌الشعراى بهار	غلامحسین درویش	دستگاه: سه‌گاه
غنچه	نواب صفا	انوشیروان روحانی	مایه: اصفهان
فروردین	ملک‌الشعراى بهار	نصرالله زرین‌پنجه	دستگاه: ماهور
مرغک زیبا	منوچهر میکده	علی‌اکبر دلبری	مایه: اصفهان
موج	-	شاملو‌کاربند (شاملوکیا)	دستگاه: همایون
نرگس	هوشنگ شهبانی	عباس شاپوری	مایه: ابوعطا

عنوان	شاعر	آهنگ ساز	دستگاه / مایه
نرگس شیراز	معینی کرمانشاهی	حبیب‌الله بدیعی	مایه: بیات ترک
نغمه فروردین	دکتر پرویز خانلری	روح‌الله خالقی	مایه: اصفهان
نغمه نوروزی	رهی معیری	روح‌الله خالقی	مایه: دشتی
تک درخت	نواب صفا	عباس شاپوری	دستگاه: اصفهان
نسیم دل‌انگیز	-	شاملوکاربند (شاملوکیا)	دستگاه: همایون
چلچله	مصطفی جباریان	محلی بجنوردی	دستگاه: سه‌گاه
حلقه گل	پرویز وکیلی	عطاءالله خرم	مایه: دشتی
باغ و چمن	پرویز خطیبی	مهدی خالدی	دستگاه: همایون
صفای صحرا	نیرسینا	مهدی خالدی	مایه: دشتی
جویبار	کریم فکور	نصرالله زرین‌پنجه	مایه: افشاری

۳- تأثیر طبیعت و محیط‌زیست در موسیقی محلی ایران

هر ناحیه و منطقه از ایران بافت جغرافیایی، اجتماعی و آیین‌های مخصوص به خود دارد، در نتیجه موسیقی مخصوص به خود را نیز دارد. موسیقی محلی و قومی به عنوان بستر اولیه موسیقی ملی کشورها و بخشی از فرهنگ فولکلور^۱ و میراث برجای مانده از گذشته تاریخی هر ملت، نظر پژوهشگران فرهنگی و هنری را به خود جلب کرده است.

همان‌طور که تاریخ و وقایع تاریخی در نحوه شکل‌گیری موسیقی اقوام مختلف تأثیر می‌گذارد، محیط جغرافیایی و طبیعت نیز موازی با تاریخ در نحوه نگرش مردم هر منطقه به هنر و چگونگی بیان آن، تأثیرات به‌سزایی دارد. هرگاه ارمغان محیط طبیعی، به جای نیستان‌های گسترده و بیشه‌ای از درختان گردو، توت، افرا و شمشاد، سرزمینی پوشیده از یخ و برف، همراه با سرمای طاقت‌فرسا باشد، بعید به نظر می‌رسد در چنین محیطی سازندگان ساز یا نوازندگان بزرگ و چیره‌دستی بتوانند خود را به دنیای معاصر معرفی کنند.

محدودیت‌های محیط جغرافیایی که مفهوم کمبایی عناصر را یادآور می‌شود بر رفتار انعکاسی مردم هر منطقه نیز مؤثر است. در محیط کوهستانی، استواری ستون‌های سنگی و صخره‌هایی که گاه در اثر فرسایش به شکل اشیا و اشباحی جلوه‌گر هستند، باعث می‌شوند کوهستان خود را از آثار معماری، بی‌نیاز بدانند و به این دلیل در اکثر مناطق کوهستانی ایران آثار معماری کمتر دیده می‌شود، مگر مواردی از قبیل قلعه‌های جنگی که وجود چنین بناهایی نیز از تأثیر شرایط محیطی ناشی می‌شود (۱).

در مقابل محیط کوهستانی، کویر قرار دارد. فردی که ساکن کویر است و مدتی را در کوهستان گذرانده، پس از بازگشت به موطن خود، احساس خلأ می‌نماید و کمبود ایستایی ستون‌های سنگی و عظمت محیط کوهستان را درک می‌کند و این امر باعث می‌شود تا با دست خود جلوه‌هایی از محیط کوهستان را در کویر به وجود آورد و در این راه به بازسازی و جبران نقص در طبیعت بپردازد. در این باره مردم کویر نه تنها ستون‌های عظیم و با شکوه را خلق می‌کنند، بلکه تمام ظرایف و دقایقی را که طبیعت از آرایه آن قاصر بوده است به نمایش می‌گذارند. بر این اساس بهترین شاهکارهای معماری کشورمان در مناطق مسطح و کویری قرار دارد. ویژگی‌های

۱- فولکلور برگرفته از واژه Folk به معنی توده و Lore به معنی دانش: به مجموعه‌ای از عادات، رسوم، تصنیف‌های عامیانه، مثل‌ها و قصه‌هایی که در میان توده مردم در طول تاریخ بوجود آمده اطلاق می‌گردد.

محیط کوهستانی در موسیقی نیز مشهود است. در این مناطق، گاه افراد بین دو درّه با هم به گفت‌وگو می‌پردازند. در این حالت گفت‌وگوها شبیه به فریاد است و این امر باعث شده اغلب خوانندگان اوج‌خوان که دارای وسعت صدای مناسبی هستند، از مناطق کوهستانی باشند و عکس این حالت در مناطق کویری وجود دارد.

بنابراین در موسیقی ایرانی قطعات کوهستانی شامل حجاز، کردبیات در اوج خوانده می‌شوند و دوبیتی‌های موسوم مردم کویر، در نهایت آرامش و با صدای بم اجرا می‌گردند.

محیط جغرافیایی و طبیعت بر رفتار مردم ساکن در مناطق مختلف نیز تأثیر می‌گذارند. مناطق غرب و جنوب غربی ایران (دامنه کوه‌های کبیرکوه واقع در استان لرستان) دارای آب و هوایی خشک، روزهای گرم و شب‌های سرد است. نمود این شرایط در رفتار اجتماعی این افراد، خصلت جنگجویی، سلحشوری و روحیه حماسی قوم لر را فراهم آورده است. این ویژگی در هنر قومی آنان نیز تأثیر گذاشته است. بر این اساس، قوم لر در انتخاب گام موسیقایی خود، **دستگاه ماهور**^۱ را برمی‌گزینند تا به این طریق شکوه، عظمت و صلابت قوم خود را به نمایش بگذارند. در اغلب ترانه‌های این قوم مفاهیمی مانند جنگ و مظاهر طبیعی محیط کوهستان از جمله: کوه، اسب، پلنگ و ... به چشم می‌خورد. روح اصلی ترانه‌ها حماسی است. در مقابل چنین محیط جغرافیایی، مناطق شمالی ایران قرار دارند. رطوبت هوا در این مناطق به حد اشباع و سطح پوست افراد، بیش از حد معمولی مرطوب است. بنابراین مردم این مناطق، از عصبیت محیطی در امان مانده‌اند و در وضعیت آرامش‌بخش به سر می‌برند. موسیقی مرسوم این نواحی آواز لطیف دشتی است و کلام ترانه‌ها مملو از مضامین لطیف و عاشقانه، گل و بلبل، بهار، طرف چمن، خم گیسوی نگار و غیره است. به طور کلی موسیقی گیلان از طبیعت سرچشمه گرفته و

۱ - گام ماهور که منطبق بر گام ماژور اروپایی (با اشتراک و افتراقات خاص خود) است، همواره احساس حماسه، شکوه و عظمت را با خود به همراه دارد و سرود ملی کشورها که بیانگر عظمت ملی آنان است اغلب در این گام ساخته می‌شود.

اغلب دست نخورده باقی مانده است، مانند زردملیجه. علی‌رغم آنکه چنین شرایط آب و هوایی، باعث شکل‌گیری چنین نغمه‌های لطیفی شده است، لیکن نوازندگان سازهایی که سطح سازهایشان را پوست فراگرفته (تار، کمانچه، تنبک و ...) از چنین وضعیتی (فراوانی رطوبت هوا) خرسند نیستند. زیرا هوای مرطوب، کیفیت مطلوب صدای ساز (سونوریت) را از بین می‌برد. بنابراین به طور طبیعی در این ناحیه نوازندگان گرایش به نواختن سنتور دارند و توجه کمتری نسبت به سازهایی آمیخته با پوست طبیعی از خود نشان می‌دهند. در این باره وجود نیستان‌های متعدد در استان اصفهان نیز به کثرت نوازندگان نی در این منطقه انجامیده است و مردم این منطقه از شرایط طبیعی حداکثر استفاده را برده‌اند.

تنوع شرایط جغرافیایی باعث تنوع در شکل سازها نیز می‌گردد. کمانچه قوم لر (کمانچه پشت باز) نسبت به نوع مرسوم آن در موسیقی سنتی و دیگر نواحی از این دست به شمار می‌آید. بسیاری از آیین‌های سنتی و مذهبی که با موسیقی همراه هستند، در نحوه بیان متأثر از طبیعت و محیط‌زیست می‌باشند. بعضی از اقوام در مناطق کم باران، هنگام بارش باران در مزارعشان به پایکوبی و ترانه‌خوانی مناسب این آیین می‌پردازند و این در حالی است که مردم شمال ایران تقریباً اکثر روزهای هفته شاهد بارندگی هستند و وجود چنین آیین‌های موسیقایی برای آن‌ها مفهوم کمتری می‌تواند داشته باشد.

در خصوص تأثیر طبیعت و محیط زیست بر موسیقی محلی، نکات ذیل قابل برداشت است:

- طبیعت و محیط زیست بر رفتار و ذهنیت مردم مناطق مختلف و در نتیجه موسیقی آن‌ها تأثیر متفاوتی می‌گذارد.
- مردم هر منطقه بر اساس شرایط اولیه محیطی خود به انتخاب ساز و نغمه‌های موسیقی می‌پردازند.
- تنوع جغرافیا و محیط طبیعی ضمن آن که تنوع نغمات و سازها را به همراه دارد، می‌تواند به ایجاد سبک‌های مختلف نیز بیانجامد.

- بسیاری از مفاهیم ترانه‌ها در نزد اقوام مختلف متأثر از شرایط اقلیمی آن‌ها است.
- برخی از آیین‌های ملودیک اقوام نیز به نحوی از طبیعت و محیط‌زیست تبعیت می‌کنند.

پیشنهادها

از آن جایی که موسیقی با روح و فرهنگ هر ملت آمیخته است و چیزی نیست که یک شب به وجود بیاید، آهنگ‌سازی که مبادرت به خلق آثار موسیقی می‌کنند متأثر از همین فرهنگ و ذهن موسیقی ملی یک کشور یا جامعه هستند. آهنگ‌سازان با دریافت تأثیرات از محیط‌زیست اطراف خود و تلفیق آن با ذهنیت و ادراکات حسی مبادرت به خلق اثر می‌نمایند بی‌آن که نیاز به سفارش یا دستوری در این مورد باشد، ولی می‌توان پیشنهاد داد که برخی از علاقه‌مندان به طبیعت و موسیقی با جدیت بیشتر به جمع‌آوری و تدوین آثاری بپردازند که رنگ و بویی از طبیعت و محیط‌زیست در آن‌ها وجود داشته باشد، زیرا آهنگ‌هایی که از طبیعت الهام گرفته‌اند نسبت به سایر ملودی‌ها و آهنگ‌ها بهتر و پایدارترند و در ذهن شنونده مؤثرتر واقع می‌شوند و رابطه مثبت‌تری با مردم هر منطقه برقرار می‌کنند.

منابع

۱. شاملوکیا، شبنم، ۱۳۸۲، پایان‌نامه کارشناسی با عنوان بررسی تأثیر و نقش طبیعت و محیط‌زیست در موسیقی ایران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال.
۲. کیانی، مجید، ۱۳۶۸، هفت دستگاه موسیقی ایران، تهران، ناشر: کیانی، ص ۱۲.
۳. طلایی، داریوش، ۱۳۷۲، نگرشی نو به تئوری موسیقی ایرانی، تهران، مؤسسه فرهنگی و هنری ماهور.
۴. کیانی، ۱۳۶۸، هفت دستگاه موسیقی ایران، تهران، ناشر: کیانی، ص ۱۹.
۵. کیانی، مجید، ۱۳۷۸، ارتباط موسیقی مقامی با موسیقی دستگاهی، تهران، فصلنامه موسیقی مقام، شماره ششم، صص ۱۳۳ و ۱۳۴.
۶. شاملوکاریند (شاملوکیا)، شاملو، ۱۳۶۹، ردیف‌های کامل ماهور و شور، تهران، مؤسسه فرهنگی و هنری گلبانگ شاملو.